

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“**

**ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПУБЛИЧНОПРАВНИ НАУКИ“**

РУСЛАН АМАНБОЛОВИЧ УРАЗАЛИН

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА
СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ МЕЖДУНАРОДНОТО И
НАЦИОНАЛНОТО ПРАВО НА ОСНОВА АНАЛИЗ НА
ЧУЖДЕСТРАННИЯ И НАЦИОНАЛНИЯ ОПИТ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление 3.6. Право,
докторска програма „Международно право и международни отношения“

Научен ръководител:
проф. д-р Емил Константинов

Варна, 2024 г.

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“**

**ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПУБЛИЧНОПРАВНИ НАУКИ“**

РУСЛАН АМАНБОЛОВИЧ УРАЗАЛИН

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА
СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ МЕЖДУНАРОДНОТО И
НАЦИОНАЛНОТО ПРАВО НА ОСНОВА АНАЛИЗ НА
ЧУЖДЕСТРАННИЯ И НАЦИОНАЛНИЯ ОПИТ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление 3.6. Право,
докторска програма „Международно право и международни отношения ”

Научен ръководител:
проф. д-р Емил Константинов

Рецензенти:
проф. д-р Ирена Илиева
доц. д-р Емилия Сидерова

Варна, 2024 г.

Дисертационният труд е с обем от 157 страници и се състои от въведение, изложение в три глави, заключение, списък на използваната литература. Съдържанието на всяка глава е разделено на отделни параграфи, изводите са направени в края на всяка глава. Библиографията се състои списък с нормативни актове, списък на използваната литература, съдържащ 118 източници на руски, немски и английски език и интернет ресурси.

Дисертационният труд е обсъден от катедра "Публичноправни науки" към Юридическия факултет на ВСУ "Черноризец Храбър" и насочен за защита пред научното жури, назначено със заповед на ректора на ВСУ „Черноризец Храбър“.

Защитата на дисертационния труд пред научно жури ще се състои на 19.01.2024 г. от 10:00 часа в заседателната зала на Ректората на ВСУ „Черноризец Храбър“.

Материалите по защитата са на разположение на всички заинтересовани лица в канцеларията на катедра „Публичноправни науки“ в Юридическия факултет и на интернет страницата на университета.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалност на темата на изследването

Значително място в правната наука понастоящем се отделя на съвкупността от въпроси, отнасящи се до съотношението между международното и националното (вътрешнодържавно) право. Въпреки, че на разработването на съответните механизми са посветени много изследвания зад граница, в Република Казахстан все още има много въпроси, свързани с възникването на противоречия и колизии при развитието на съвременното законодателство.

В съветската доктрина изучаването на въпроса за международното право в областта на вътрешнодържавното право традиционно е било ограничавано в рамките на общия проблем на съотношението между международното и вътрешнодържавното право, и често е приключвало на нивото на теоретическия спор за възможността или невъзможността за прилагане на международното право на територията на съветската държава, за прилагането и обективните граници на международното и вътрешнодържавното право и т.н. Въпросът за нормите и принципите на международното право както съставна част от вътрешния обществено-правен ред изобщо не е бил изследван от учените.

Разпадането на СССР и световната система на социализма кардинално измени съотношението на силите на световната арена и принципите на взаимоотношения между държавите, а също така и подхода в казахстанската наука към разбирането за правото, ролята му вътре в страната и на международната арена. Тези неща намериха своето утвърждаване в Конституцията на РК (Република Казахстан) през 1993 г., в която е представено качествено ново виждане на въпроса за съотношението между международното и националното право. Това означава принципно изменение на парадигмата на изследването на дадената проблематика, основаваща се на типологично различна правова и политическа култура. В частност,

казахстанската теория на правото в много аспекти не се оказва готова за обясняването на новия феномен на правната действителност – включването на общите принципа и норми на международното право, а също така на международните договори на РК в националната правна система.

Една от общите тенденции на съвременното световно развитие се явява усилването на взаимозависимостта между държавите, развитието на сътрудничеството между тях, интензификацията на международните отношения. Това води до взаимодействие и сближаване на правните системи, тяхното взаимопроникване, развитие в някои системите на елементи, които се явяват водещи в други системи. По-високото ниво на отношенията на националните правни системи се отразява в такова тяхно международно взаимодействие, че нормите на една система стават значими за друга система. Това се обуславя, преди всичко, от международния характер на пазарните отношения. Икономическото развитие на държавите днес пряко зависи от степента на интеграцията в световната икономика. В тази връзка, интеграцията в международната общност предполага необходимост от привеждане на националното право в съответствие с международните стандарти. Вследствие на интеграционните процеси в света се увеличи количеството международни договори и национални нормативни правни актове, които си взаимодействат по отношение на предмета на регулирането и областите на действие.

Съотношението между международното и вътрешнодържавното право определя укрепването на международната законност, осигуряването на международното сътрудничество и решаването на редица вътрешнодържавни въпроси. Практически всички сфери на обществената дейност станаха предмет на международно сътрудничество, на основата на което не рядко се решават проблеми на вътрешнодържавното развитие.¹ Много

---

¹ Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на международной бизнес-конференции «Казахстан привлекает новую волну инвестиций: стратегии по диверсификации и устойчивому росту» (г. Алматы, 14 июня 2005 г.) // Online.zakon.kz.

вътрешнодържавни процеси все повече се отразяват в международното сътрудничество. При това осезаемо нараства и въздействието на международните отношения върху вътрешния живот на държавите. Усилва се взаимодействието и преплитането на вътрешните и международни фактори, осъществява се интензификация на взаимодействието между сферите, в рамките на които функционират съответно международното и националното право. В условията на глобализацията на последствията от въоръжените конфликти, финансовите кризи излизат далеч зад границите на отделните държави и региони, те се отразяват върху стабилността на цялата световна система. В сферата на международните отношения се въвличат все по-широк кръг интеграционни обединения, правителствени и неправителствени организации. Управляемостта на тези процеси може да бъде осигурена единствено посредством международно-правно регулиране с отчитане на спецификата на националното право на държавите.

Съществено значение за международната общност придоби проблемът за защитата на правата и свободите на човека, а също така цялостното осигуряване на интересите на международната общност, което отговаря на националните интереси на държавите. Практиката показва, че даже великите държави не са в състояние да защитят собствените си национални интереси без осъществяване на международно сътрудничество. Това означава, че в света като цяло, както и на нивото на отделните държави се усъвършенства механизмът за реализация на международните и националните норми на правото, в основата на който се намира задълбочаването на тяхното взаимодействие, т.к. без това е невъзможно нормалното функциониране нито на едното, нито на другото.²

URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30013727#sub_id=0 (дата обращения: 16.04.2023).

² Решение Экономического совета Содружества Независимых Государств от 17 июня 2015 г. «Об Обзоре делового климата, льгот инвесторам, свободных экономических зон, промышленных и научно-технических парков государств – участников СНГ» // Online.zakon.kz. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38975557 (дата обращения: 16.04.2023).

Световната общност прилага международното право също така и за изготвяне на отговор на новите заплахи за глобалната и регионална сигурност и стабилност. Във втората половина на XX – XXI век се оформиха нови области на международното право: космическо право, правата на човека, международно наказателно право, право на опазването на околната среда, международно-правни норми в областта на борбата с тероризма, незаконната търговия с наркотици и транснационалната престъпност. При това, обаче, не се намалява ролята на националното право. Международното право все повече се вгражда в националното законодателство на държавите и по този начин помага за сближаването на нормите на двете нива на правото.³ В тази връзка се наблюдава тенденция към сближаване на националното и международното право в условията на глобализацията.⁴ При такава ситуация пред юристите на Казахстан стои задачата да хармонизират съотношението на нормите на международното и националното право, за да се осигурят националните интереси и устойчивото развитие на държавата.

Степен на научно проучване на темата на изследването

При работата по това дисертационно изследване бяха използвани научните работи на известни казахстански и чужди учени-юристи, конкретно, А.И. Бурцева⁵, М.Ш. Губайдулиной⁶, Д.А. Кулмаганбетовой⁷, Р.А. Мюллерсона⁸, И.Л. Прохоренко⁹, Т.М. Турсунмуратова¹⁰, И.Ф. Шоджонова¹¹, Д.И. Шутака¹², М. Рассела¹³ и много други автори.

---

³ Бекашев К.А. Международное публичное право. – М.: Мысль, 2003. – С. 83.

⁴ Батычко В.Т. Международное право: Конспект лекций. – Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2020. – С. 91.

⁵ Бурцев А.И. Ресурсы внешней политики Республики Казахстан // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – 2017. – № 3(62). – С. 71-80.

⁶ Губайдулина М.Ш. Принципы и выбор внешнеполитических приоритетов Республики Казахстан в концептуально значимых документах (выступление) // Вестник КазНУ. – 2022. – № 4. – С. 2-8.

⁷ Кулмаганбетова Д.А. Назарбаев о ШОС: На саммите в Астане начинается новая история нашей организации // Информбюро. – 09.06.2017. – URL: <https://informburo.kz/novosti/nazarbaev-o-shos-na-sammite-v-astane-nachinaetsya-novaya-istoriya-nashey-organizacii.html> (дата обращения: 16.04.2023).

⁸ Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. – М.: Международные отношения, 1982. – 473 с.

В частност, А.Ш. Ракишева¹⁴ в своето изследване отбелязва, че в съвременната доктрина на международното право са се оформили две концепции за взаимодействието на международното и националното право: дуализъм и монизъм (с приоритет на международното право над вътрешнодържавното право, или с приоритет на вътрешнодържавното право над международното). Всички тези концепции бяха развити през един или друг исторически период, обаче понастоящем въпросът за това, коя от тези концепции се явява най-приемлива, все още остава дискуссионен.

А.А. Салимгерей¹⁵ прави анализ на международно-правния подход на Република Казахстан, насочен към установяване на взаимноизгодни международни връзки с други държави. Този учен отделя особено внимание на процеса на сключване на международни договори между Република Казахстан и други държави и на правилата за провеждане на научна правна експертиза, на мястото на казахстанската наука за международното право и нейните взаимовръзки с дейността на държавните органи на различни страни в света.

---

⁹ Прохоренко И.Л. Новая стратегия Европейского Союза в Центральной Азии: возможности и пределы “мягкой силы” // Анализ и прогноз. – Журнал ИМЭМО РАН. – 2023. – № 2. – С. 74-86.

¹⁰ Турсунмуратов Т.М. Политико-правовые основы внешнеполитической деятельности Европейского Союза в регионе Центральной Азии // Вестник Волжского государственного университета. – 2019. – № 11. – С. 135-143.

¹¹ Шоджонов И.Ф. Этапы развития внешней политики Казахстана (1991-2020 гг.) // Регионы мира: проблемы истории, культуры и политики. – 2022. – № 7. – С. 145-156.

¹² Шутак Д.И. Правовые оговорки в доктрине международного права. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2007. – 256 с.

¹³ Russell M. The EU's new Central Asia strategy. Briefing. // European Parliamentary Research Service. PE 633.162 – January 2019. URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/joint_communication_the_eu_and_central_asia_new_opportunities_for_a_stronger_partnership.pdf (reference date: April 16, 2023).

¹⁴ Ракишева А.Ш. Теоретические концепции и особенности взаимодействия международного и национального права Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2020. – №3 (35). – С. 215.

¹⁵ Салимгерей А.А. Актуальные проблемы международного права Республики Казахстан и вопросы взаимодействия с казахстанской международно-правовой наукой // Вестник института законодательства Республики Казахстан. – 2021. – № 2(47). – С. 22-23.

А.Х. Сапийт и Н.А. Мадина¹⁶ стигнаха до извода, че проблемите на взаимодействието на международното и националното право стават все по-актуални всяка следваща година. Необходимостта да се прилагат международните стандарти, от една страна, и потребността да се реализира и защитава политиката на държавен суверенитет и опазване на националните интереси, от друга страна, дават повод за възникването на много колизии. Позицията на държавата, при която международните норми се явяват асимилирана и съгласувана част от националната правова система, се счита от тези учени за най-обективна и най-ефективна както за реализиране на суверенната воля на държавата, така и за успешната международна дейност.

Тези трудове позволиха да се оформи обща теоретична представа по въпросите на разглежданата тема, да се проведе самостоятелно изследване на действащото международно и национално законодателство, да се отбележат ключовите проблеми за Република Казахстан и да се предложат начини за тяхното решаване.

Обект на изследователската работа: норми на международното и националното право.

Предмет на изследователската работа: анализ на теоретико-методологическите и практическите аспекти на съотношението между международното и националното право, определяне на основните проблеми в дадена област за Република Казахстан и разработка на предложения за тяхното разрешаване.

Целта на дисертационното изследване: да се изучи теоретико-методологическите и практическите аспекти на съотношението между международното и националното право, да се определят основните проблеми в тази област за Република Казахстан и да се направят предложения за тяхното разрешаване.

Методология и методи на изследването

---

¹⁶ Сапийт А.Х., Мадина Н.А. О соотношении международного и национального права // Закон и право. 2020. №8. – С. 117.

Методологическата основа на изследването бяха общо-научните методи за изследване: анализ, синтез, индукция, дедукция, обобщение, сравнение и др., а също така специалните методи за изучаване на социално-правни явления: историко-правен, сравнително-правен, формално-юридически, системно-структурен, анализ на юридическа научна литература и нормативно-правни актове, прогнозиране на по-нататъшното развитие на ситуацията, свързана с особеностите на съотношението между международното и националното право. Методологията на изследването се обуславя от актуалността, целта и задачите на дисертационното изследване.

Научната новост на изследователската работа се състои в това, че тя представлява труд, посветен на изучаването и систематизацията на теоретико-методологическите и практическите аспекти на съотношението между международното и националното право, посочване на особеностите при сключване на международен договор между различни субекти на международното право, а също така на влиянието на външно-политическата и дипломатическа дейност на държавите върху съотношението между националното и международното право.

Новото в дисертационното изследване се дължи на:

- систематизацията на общите теоретико-методологически проблеми на съотношението между международното и националното право;
- комплексното изследване на организационните начини за приемане на текста на договора;
- анализ на опита от международната практика при създаването на нормативно-правови норми за националното законодателство;
- изследване на външнополитическия и дипломатическия принос на Република Казахстан в развитието на международното право и анализ на ефективността на прилагането на неговите разпоредби при вътрешнодържавното право;

- разработване на предложения за прилагане на методика за определяне на приложимото право в международния арбитражен процес при отсъствието на съгласие на страните.

Основни изводи, представени за защита

Проведеното изследване позволи да се обоснове и формулира редица становища и изводи, представени за защита:

1. Нормите на международното право в хода на взаимодействието с националното право не само променят нормативното съдържание на вътрешнодържавната правова система, но също така въздействат върху всички нейни компоненти – съвкупност от правни норми, правоотношения, правна дейност, като цяло, правно съзнание, правна идеология. По този начин, прилагането на нормите и принципите на международното право във вътрешнодържавната област не се ограничава единствено с тяхното прилагане в конкретните правоотношения. Въздействието на националното право върху международното се явява също така много-планово. Международното и националното (вътрешнодържавното) право, от една страна, представляват две различни, но и взаимосвързани и даже взаимно-проникващи правни системи, а от друга страна, съществуват разлики между тях в рамките на явления от един и същи вид, «заклучени» в суверенитета на държавата.

2. Изготвеният в дисертационното изследване анализ показва, че правното регулиране на процеса на изготвяне на текст на международен договор е полезно да бъде утвърдено в отделна правна норма в Закона на РК «За международните договори на Република Казахстан».

Внимателно и подробно разработен механизъм за подготовка на текст на международен договор и прекарването му през механизма на съгласуване не само на междуведомствено ниво, но и във всеки държавен орган, днес се урежда на нивото на подзаконови нормативни актове, обаче този въпрос се нуждае от по-високо ниво на юридическо регулиране в Закона на РК «За международните договори на Република Казахстан».

3. Приемането на текста на един международен договор представлява самостоятелен етап от процеса на сключване на международен договор, при който се извършва окончателното съгласуване на волята на страните в съдържанието на текста на договора. При това в отделни случаи удостоверяването на автентичността на текста на договора може да налага юридически задължения на участващите страни и да се разглежда като последен етап на процеса на сключване на международни договори. Сключването на международен договор се явява една от формите на създаване на норми на международното право.

4. Дипломатическата дейност се регулира не само от нормите на международното право, но се явява и основно средство за създаването им. Дипломатията подготвя сключване на споразумения за установяване на норми на международното право, регулиращи отношенията между държавите в отделни области на международния живот. Тя, от една страна, формулира едни или други политически идеи, които следва да са заложи в основата на новите норми, а от друга страна, използва доста нашироко опита на юриспруденцията на собствената си страна, опирайки се на принципите на националното право при определяне на желаното от нея съдържание на тези норми, на съдебната и административната практика, на мненията на учени-юристи. Едновременно с това тя се стреми да затвърди постигнатото съгласуване на волята в повече или по-малко стабилни и трайни форми, а това е свързано с установяването на общопризнати правни принципи и правила за международното поведение, явяващи се правила на международния живот за всички, или, най-малкото, за няколко държави. В хода на дипломатическата практика възникват нормите на обичайното право.

5. Анализът на външнополитическата и дипломатическата дейност на Република Казахстан от момента на придобиване на независимост на държавата показва, че страната е успяла към настоящия момент да осигури баланс в съотношението международно и национално право, благодарение на политиката на многовекторност и многочислени дипломатически инициативи

тя има голям принос в развитието на регионалното и глобалното сътрудничество по най-актуалните проблеми на международните отношения, а също така се цели запазване на националните интереси на държавите във всички области на обществената дейност. Много международни споразумения в Евразия се появиха с активното съдействие на Казахстан, организираха се международни форуми за мирни преговори между страни в конфликт, беше уреден многогодишния спор за статуса на Каспийско море и използването на неговите ресурси, работи се по решаване на въпросите на сигурността в региона, сключени са много международни договори за сътрудничество между страните в Централна Азия със всички големи държави в света и т.н. Всички норми на международното право, залегнали в ратифицираните от Казахстан договори, постепенно се утвърждават и във вътрешното законодателство на Казахстан, правейки го по-разностранно, дълбоко обмислено и системно, съответстващо на международните стандарти на развитите държави. Безусловно, предстои да се направи още много, за да може държавата постепенно да стане една от най-развитите в света, но съвременните постижения показват, че във външнополитическия курс на Казахстан съществува приемственост и той се развива успешно.

Едновременно с това, днес за Казахстан е важно да се концентрира върху развитието на националната школа за юристи – специалисти по международно право (поради естествени причини през последните три десетилетия такива специалисти засега не притежават необходимите познания и опит в сравнение, например, с западните им колеги), важно е да ги канят в качеството на експерти на международни форуми и т.н. Важно е за държавата да полага повече усилия за практическо разрешаване на натрупаните проблеми в областта на международното морско право, международното космическо право, международното икономическо право, международното екологическо право, международното хуманитарно право, правото на международната сигурност и др. Това предполага всеотъстен комплексен анализ на международното право и националното право на най-

развитите държави в света, като се провеждат фундаментални и приложни научни изследвания. В обозримо бъдеще това трябва да стане приоритет във външната политика, дипломацията и правната наука на Казахстан. Важно е държавата да осигури допълнителна подробна научна обосновка на своите международно-правни позиции, което ще предостави на дипломацията солидни аргументи за отстояване и защита на националните интереси по всички приоритетни направления – устойчивото икономическо развитие, осигуряване на екологическата, енергийната и продоволствената сигурност.

Становищата и изводите в тази дисертация се явяват свидетелства, че взаимодействието между международното и националното право оказват взаимно влияние върху съдържанието на нормативно-правните норми, в дисертацията се предлагат теоретическа и методологическа основа за решаване на колизионни въпроси при регламентиране на международния договор.

Теоретическата значимост на изследването: в материалите на изследването са систематизирани научните знания по проблемите на съотношението между международното и националното право, посочени са основните проблеми в тази област, които се отразяват върху противоречията във вижданията на учените – прависти за съществуващите проблеми в разглежданата област, и са представени конкретни предложения за внасяне на изменения в действащото законодателство на РК.

Практическата значимост на изследването: изводите и предложенията, които се правят в изследването, могат да бъдат използвани в процеса на усъвършенстване на действащото национално и международно право, и те, също така, може да се приложат и при научно-изследователската и учебно-методическа дейност.

Научните резултати и заключенията от работата са представяни на международни и републикански конференции.

II. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационното изследване се състои от въведение, три глави, заключение и списък с използвани източници и литература. Изследването е представено на 157 страници печатен текст, от които 16 страници съдържат списък на използваните източници и литература. Обемът и структурата на изследването съответстват на изискванията, предявявани към трудове от този вид.

Във въведението е представена актуалността на темата, степента на научната разработка на проблема, целта, задачите, предмета, обекта, методологията, нормативно-правната база, научната новост, теоретическата и практическата база на изследването.

В първата глава се изследват общите проблеми на съотношението между международното и националното право: обективно-историческите основания на проблемите на съотношението между международното и националното право; методите за определяне на приложимото право (международното или националното) към договори; субективния метод като основополагащ при определянето на приложимото към договора право; обективния метод в качеството на субсидиарен при определянето на приложимото към договора право.

Във втората глава се изучават взаимодействието и взаимното влияние на международното и националното право и юридическите и техническите аспекти на тяхната интеграция: юридическите и техническите аспекти на включване на международното право в националните правни системи; правно регулиране на процеса на изработка на текста на международния договор; особеностите при приемане на текста на международния договор; начините на изразяване на съгласие относно задължителността на международния договор.

В третата глава се анализира политиката и дипломацията в светлината на съотношението между международното и националното право: определя

се влиянието на външната политика и дипломацията върху международното право и неговото развитие; изследват се основите на външната политика на Република Казахстан и международното право.

В заключението са представени изводи и предложения във връзка с резултатите на проведеното дисертационното изследване.

Списъкът на използваните източници се състои от нормативните правни актове, научна литература с наименования на руски, немски и английски езици, а също така и ресурси от интернет.

III. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В първата глава на изследването в дисертацията, озаглавена «Общи проблеми на съотношението между международното и националното право» се разглежда обективно-историческите основания на проблемите на съотношението между международното и националното право; методите за определяне на приложимото право (международното или националното) към договорите; субективния метод като основополагащ при определяне на приложимото към договора право; обективния метод в качеството на субсидиарен при определяне на приложимото към договора право.

В параграф 1.1 «Обективно-исторически основания на проблемите на съотношението между международното и националното право» докторантът посочва, че тези основания са тясно свързани и оказват взаимно влияние един на друг. Първоначално международното право се е формирало с оглед на опита от националното право в държавите, които са го създали, като първични действащи лица на международната арена, обаче във времето действащото вече международно право е започнало да влияе и на развитието на вътрешното право на държавите.

В параграф 1.2. «Методи за определяне на приложимото право (международното или националното) към договорите» са представени два пункта – **1.2.1 «Субективен метод като основополагащ при определянето на приложимото към договора право»** и **1.2.2 «Обективен метод в**

качеството на субсидиарен при определяне на приложимото към договора право». В тях докторантът стига до извода, че автономията на волята на страните в сферата на договорните задължения изпъква като основополагащ метод за определяне на приложимото право. Съвременното законодателство на чуждите държави е утвърдило автономията на волята на държавата в качеството на основополагащ метод за разрешаване на въпроси на колизия в сферата на договорните задължения. В чл. 1112 от гражданския кодекс (ГК) на РК се предвижда както пряка, така и косвена форма на избор на право. В частност, ал. 2 на този член установява формата на съгласието на страните за избор на право. Съгласието на страните за избор на право трябва да бъде изразено или се подразбира непосредствено от условията на договора и от обстоятелствата по делото, разглеждани като едно цяло. Следващата алинея на този член постановява едно много важно разпоредба за възможността към договора да се прилагат няколко правни системи (чл. 1112 ал.3). Принципът на най-тясна връзка с казахстанското законодателство се използва единствено в онези случаи, когато е невъзможно да се определят характерните показатели, и затова той служи за допълнителна мярка. Този принцип служи като «резервен» и допълнителен инструмент към основния принцип – доктрината на характерното изпълнение.

В Глава 2 «Взаимодействие и взаимовлияние между международното и националното право и юридическите и техническите аспекти на тяхната интеграция» се разглеждат юридическите и техническите аспекти на включването на международното право в националните правни системи; правното регулиране на процеса на изготвяне на текста на международния договор; особеностите на приемането на текста на международния договор; начини на изразяване на съгласие за задължителността на международния договор.

В параграф 2.1 «Взаимодействие и взаимовлияние между националното и международното право» се посочва, че в Конституцията на Република Казахстан не се споменават принципите на международното

право, служещи като основа на външната политика на страната, но там се съдържа становище за това, че като цяло общопризнатите принципи и норми на международното право се явяват съставна част от правовата система на държавата. Освен това, важно е да бъдат включени съответните разпоредби в раздел, който определя йерархията, т.е. йерархията на съответните разпоредби, които действат в държавата. Съществува широк спектър от области, на които международното право влияе непосредствено, като никое друго: националните механизми на организацията и осъществяването на международните отношения с други държави, дипломатическото представителство, представителството в международни организации, сключване, изпълнение и денонсиране на международни договори). Отделно специално значение имат защитата и реализацията на правата и свободите на човека. В наше време държавата не може да не се опира на разработените на международно ниво стандарти в областта на човешките права при създаването на националните правни норми и прилагането на законодателството.

В параграф 2.2 «Юридическите и технически аспекти на включването на международното право в националните правни системи» се обръща внимание на това, че отчитайки факта, че юридическата сила на международните документи за вътрешни цели се определя от отделни разпоредби на Конституцията, може да се каже, че трансформацията на международното право във вътрешно право е възможна не само на обща (генерална) основа, но и на индивидуална (конкретна, или специална) основа. Съгласуването на международното и вътрешнодържавното право се проявява под формата на рецепция, когато националното законодателство отразява (понякога с незначителни различия в текста) съдържанието и формулировките от международните правни документи. Учените често използват термина «рецепция» за обозначаване на общия процес, посредством който държавата адаптира своето национално законодателство

към международните задължения. В този случай понятието «рецепция» е тъждествено с понятието «трансформация».

В параграф 2.3 «Правно регулиране на процеса на изготвяне на текста на международен договор» докторантът посочва, че практически всички процедурни моменти от подготовката на текста на международния договор се регулира на нивото на подзаконовите нормативни актове. Той предлага да се даде по-високо ниво на регламентацията на този важен въпрос, поне по отношение на ключовите аспекти на правното регулиране на подготовката на текста на договора. По негово мнение, това би могло да се постигне, като се включат съответните норми в текста на Закона «За международните договори на Република Казахстан».

В параграф 2.4 «Особености при приемане на текста на международния договор» докторантът пише за това, че приемането на текста на международния договор представлява самостоятелен етап на процеса на сключване на международен договор, при който се осъществява окончателно съгласуване на намеренията на страните относно съдържанието и текста на договора. Едновременно с това, в някои случаи автентификацията на текста на договора налага юридическо задължение на участващите страни и може да се разглежда като заключителна стъпка в процеса на сключване на международен договор.

В параграф 2.5 «Начини за изразяване на съгласие за задължителността на международния договор» докторантът отбелязва, че принципът на добросъвестното изпълнение на международно-правните задължения е утвърден като един от фундаменталните принципи на международното право, наред с равенството при държавния суверенитет, забраната за заплаха със сила или нейното прилагане, ненамесата във вътрешните работи, неприкосновеността на границите, териториалната цялост на държавите, мирното разрешаване на споровете, уважението на правата и свободите на човека, равенството на правата на народите, самоопределението и сътрудничеството между държавите в съответствие с

Устава на ООН и Заключителния акт на Съвещанието по сигурността и сътрудничеството в Европа от 1975 г. Принципът на добросъвестност като общ принцип на правото и договорното право е утвърден във Виенската конвенция за правото на международните договори, 1969 г. (преамбюл, чл. 26, 34 и 46). При сключването на международни договори, при изпълнението и прекратяването на тяхното действие, изпълнителната и законодателната власт се ръководи от Конституцията на РК и от Закона на РК «За международните договори на Република Казахстан» от 30 май 1995 г.

В Глава 3 «Политика и дипломация в светлината на съотношението между международното и националното право» се определя влиянието на външната политика и дипломацията върху международното право и неговото развитие и се изследват основите на външната политика на Република Казахстан и международното право.

В параграф 3.1 «Политика и дипломация в светлината на съотношението между международното и националното право» се обръща внимание на това, че за Казахстан е важно да положи повече усилия за практическо разрешаване на натрупаните проблеми в областта на международното морско право, международното космическо право, международното икономическо право, международното право в областта на екологията, международното хуманитарно право, правото на международната сигурност и др. Това предполага провеждането на всестрани комплексен анализ на международното право и националното право на най-развитите държави чрез провеждане на фундаментални и приложни научни изследвания. В обозримото бъдеще това може да стане приоритет във външната политика, дипломацията и правната наука на Казахстан. За държавата е важно да осигури допълнително подробно научно обосноваване на своите международно-правни позиции, което ще предостави на дипломацията солидни аргументи за отстояване и защита на националните интереси по всички приоритетни направления – устойчиво икономическо

развитие, осигуряване на екологичната, енергийната и продоволствената сигурност.

В параграф 3.2 «Влияние на външната политика и дипломатията върху международното право и неговото развитие» се отбелязва, че това влияние се е проявило ярко в обновената стратегия на партньорство на ЕС със държавите от Централна Азия, което открива нови перспективи пред Казахстан, т.к. форматът на взаимоотношенията се променя в посока разширяване и задълбочаване на сътрудничеството по широк спектър въпроси. Казахстан понастоящем се явява най-влиятелния и надежден партньор на ЕС в Централна Азия, успешно реализира много европейски програми и проекти, затова често става арена, където се обобщават крайните резултати и се правят планове за бъдещето. В Новата стратегия за партньорство на ЕС с Централна Азия е издигнат отказ от предишната политика на вмешателство в политическия живот на държавите от региона, заявено е, че ЕС няма повече да поставя централно-европейските страни пред избора, да запазват сътрудничеството им с него (ЕС) или да го изграждат с други играчи. За Казахстан това се явява прекрасна възможност да закрепим многовекторния характер на своята политика, да сключи взаимноизгодни споразумения със всички актьори в региона и да разкрие своя икономически потенциал.

В параграф 3.3 «Основи на външната политика на Република Казахстан и международното право» авторът на дисертационното изследване стига до извода, че еволюцията на външната политика на Казахстан е минала през четири основни етапа в съответствие с националните интереси и реалните възможности на държавата в конкретните исторически периоди след придобиването на независимост. От 2020 г., след приемането на новата Концепция за външна политика, започна вече пети етап на развитието на външнополитическия курс на Казахстан. Измененията във външната политика на РК станаха очевидни след преминаването на властта в страната към К.-Ж. Токаев, който по-рано заемаше поста на спикер

(*председател, б.п.*) на Сената на Казахстан. През март 2019 г. Елбасы Н.А. Назарбаев, който ръководи страната почти 30 години, се обърна към народа с реч, в която съобщи за прекратяване на своите пълномощия на поста на Президент на РК. Понастоящем отсъстват основания да се правят изводи за изменение на външнополитическия курс на Казахстан, т.к. К.-Ж. Токаев многократно в своите изказвания е подчертавал приемствеността на предишната външнополитическа многовекторност, а в новата Концепция за външна политика на РК за периода до 2030 г. са запазени ключовите приоритети от преходния документ. Самото ново време обаче, при предизвикателствата от система на международни отношения, от изострянето на конфликтите в различни региони, глобалната цифровизация и другите сложни обстоятелства, посочва неизбежността на трансформацията на предишните подходи на държавите към международното сътрудничество. Едва след няколко години ще може да се направи анализ на нейната ефективност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Целта е дисертационното изследване е постигната, а задачите до голяма степен са решени успешно. В резултат на това докторантът стигна до следните значими изводи и формулира следните предложения:

1. Проблемите на съотношението между международното и националното право са тясно свързани и оказват взаимно влияние една на друга. Международното право се е формирало с оглед опита на националното право на създалите го държави като първични актьори на международната арена, но с времето си действащото вече международно право започна да влияе и на развитието на вътрешното право на държавите.

2. Нормите на международното право при взаимодействието си с националното право не само променят нормативното съдържание на вътрешнодържавната правна система, но също така въздействат на всички нейни компоненти – съвкупността от правни норми, правоотношения, правна

дейност, като цяло, правно съзнание, правна идеология. По този начин имплементацията на нормите и принципите на международното право във вътрешно държавната сфера не се ограничава единствено до прилагането им в конкретните правоотношения. Въздействието на националното право върху международното се явява също толкова много-планово. Международното и националното (вътрешнодържавното) право, от една страна, представляват две различни, но и взаимосвързани, и даже взаимно проникващи правни системи, а, от друга страна, между тях съществуват разлики в рамките на явления от един и същи вид, «заклучени» в суверенитета на държавата.

3. Направеният в дисертационното изследване анализ показва, че правното регулиране на процеса на изготвяне на текста на международния договор е полезно да се утвърди в отделна правна норма на Закона на РК «За международните договори на Република Казахстан».

Внимателно и подробно разработеният механизъм на изготвянето на текста на международния договор и превеждането му през механизма на съгласуването не само на междуведомствено ниво, но и във всеки държавен орган, понастоящем се регулира на нивото на подзаконовите нормативни актове, обаче този въпрос има нужда от по-високо ниво на правно регулиране в Закона на РК «За международните договори на Република Казахстан».

4. Приемането на текста на международния договор представлява самостоятелен етап от процеса на сключване на международен договор, при който се извършва окончателното съгласуване на волята на страните в съдържанието на текста на договора. При това в отделни случаи автентификацията на текста на договора може да наложи юридически задължения на участващите страни и се разглежда като последен етап от процеса на сключване на международни договори. Сключването на международен договор е една от формите за създаване на нормите на международното право.

5. Проблематиката на колизиите поражда необходимостта да се установи приложимото към договора право. В теорията доста широко са разработени и представени колизионните норми, на чиято основа се определят приложимото право. Тази система от колизионни норми може да бъде представена под формата на два метода, посочени, преди всичко, в европейската доктрина като субективен (основополагащ) метод и обективен (субсидиарен) метод.

Невъзможно е да се решат всички проблеми с нито един от тези методи. Докторантът предлага специална методика за определяне на приложимото право на международния търговски арбитраж. Тя е полезна в ситуацията, когато арбитражите са задължени да прилагат най-подходящите по тяхна преценка колизионни норми, и тя включва последователно използване на редица методи:

I. Установяването на всички възможни за прилагане колизионни норми, опирайки се на критерия за най-тясната връзка. Умозаклучението за присъствието на връзка с определен правен ред е възможно при наличие на комплекс от обстоятелства, които нямат предварително установена сила. Това позволява да се определи значимостта на конкретните фактори във всеки отделен случай, приемайки под внимание всички обстоятелства. Установяването на правото, което да има най-тясна връзка със спорното отношение изисква: 1) определяне на всички свързващи обстоятелства; 2) разпределението им по съответния правен ред; 3) оценка на значимостта на свързващите обстоятелства; 4) изключване на обстоятелства, които само случайно са свързани със спора (в частност, избор на мястото за провеждане на арбитражното споразумение, в случай че отсъства споразумение между страните); 5) сравняване на обстоятелства, свързващи спора с конкретен правен ред, по значимост и по количество; 6) определяне на правен ред, който има най-тясна връзка със спора.

II. Наличие на три варианта на по-нататъшен избор на приложимото право: (А) Ако всички колизионни норми, свързани със спора, водят към

един и същи резултат, т.е. към избор на едно и също материално право, то следва да се приложи кумулативния метод. При наличие на «действителен» конфликт, следва да се приложи един от следните методи: (Б) Ако колизионните норми, имащи най-тясна връзка със спора, водят към избор на право, прилагането на което съответства на разумните очаквания на страните, то се прилага съответното материално право, и не се изисква провеждане на последващ анализ. (В) В случай, че не е възможно да се установи правния ред, който е най-тясно свързан със спора, т.е. нито един от критериите не се явяват достатъчно убедителни (например, ако единствения значим критерий се явява решаващото изпълнение, но не е възможно то да бъде установено, както е в случаите на бартерните сделки), то е необходимо да се приложат допълнителни методи за избор на приложимо право. Не само невъзможността да се установи правовия ред, имащ най-тясната връзка със спора, може да доведе до отказ да се приложи принципа на най-тясната връзка, но и в случаи, когато използването на такъв подход води до избор на право, чието прилагане е неприемливо за страните, или това може да доведе до явно несправедлив за едната страна резултат. В такъв случай също е необходимо да се проведе по-нататъшен анализ.

III. При близък характер на правните системи на страните в спора следва да се ръководим от общите принципи на колизионното право. В случай, че не е възможно установяването им, то става необходимо да се използват допълнителни методи за определяне на приложимото право. Това е възможно, например, в случая на различни правни и културни системи на страните. Тогава се прилага представения по-долу метод.

IV. Използване на колизионни норми на мястото на провеждане на арбитражното споразумение, в случай, че то е било избрано от страните, и при наличие на «индикатори», потвърждаващи намерението на страните в спора да се ръководят от правото на дадената държава. «Индикатори» могат да станат такива фактори, като 1) местоположението на търговските предприятия на страните в спора; 2) място на изпълнение, което има

решаващо значение; 3) използване в договора на юридически конструкции, характерни за дадената правна система; 4) правото, което обичайно се прилага за регулиране на аналогични договори; 5) националната принадлежност на страните в спора.

Безусловно, не съществува универсална методика за определяне на приложимото право. Във всеки случай изборът е подчинен на обстоятелствата на спора и на други значими за конкретния казус фактори.

6. Извършеният от докторанта анализ на политиката и дипломацията на Република Казахстан в светлината на съотношението между международното и националното право показва, че много от въпросите имат нужда от активно развитие и усъвършенстване. Важно е държавата да предприема повече усилия за практическото разрешаване на натрупаните проблем в областта на международното морско право, международното космическо право, международното икономическо право, международното право за екологията, международното хуманитарно право, правото за международна сигурност и др. Това предполага всестрани комплексен анализ на международното право и националното право на най-развитите държави в света посредством извършване на фундаментални и приложни научни изследвания. В обозримо бъдеще това трябва да стане приоритет за външната политика, дипломацията и правната наука на Казахстан. Важно е държавата да осигури допълнителна подробна научна обосновка на своите международно-правни позиции, което ще предостави на дипломацията солидни аргументи за отстояване и защита на националните интереси по всички приоритетни направления – устойчивото икономическо развитие, осигуряване на екологичната, енергийната и продоволствената сигурност. Обръщаме внимание на това, че международната правна наука на всяка държава днес изучава, на първо място, потенциала за решаване на националните задачи, произтичащи от актуалните външнополитически проблеми. В частност, в САЩ и Западна Европа се провеждат много изследвания в сферата на енергийната сигурност, защитата и опазването на

околната среда, което стана особено актуално в условията на глобалното затопляне и използването на богатите ресурси на световния океан. Много държави в света разработват ефективни средства за противодействие на международния и регионален тероризъм, занимават се с решаване на въпроси, свързани с правата и свободата на човека и т.н.

Изглежда целесъобразно да се създадат необходимите условия за пълноценното и разностранно развитие на казахстанската наука за международното право, в която трябва да присъстват теоретически и приложни аспекти за най-значимите за Казахстан международни правни проблеми. По този въпрос полезно е също така да се съобразят нормативно-правните актове на Казахстан с международните стандарти и световната практика.

Докторантът предлага по аналогия с други държави да се установят тесни интеграционни връзки с външнополитически структури на Казахстан в формата на консултации, експертни заключения, привличане за работата в съвместни комисии по тези или онези значими проблеми на международното право. В частност, в Русия е задължително привличането на авторитетни специалисти в областта на международното право при разглеждане на всеки международен договор, в който Русия планира да участва, доколкото всеки международен въпрос се отнася към конкретно научно направление, в което учен в областта на международното право се е специализирал.

При развитието на международно-правната наука на Казахстан докторантът предлага да се стъпва на трудовете и постиженията на професор М.А. Сарсембаев, а също така на казахските специалисти по международно право С.Ж. Айдарбаев, Ж.М. Аманжолов, М.Б. Кудайбергенов, Ж.О. Кулжабаева, А.А. Сабитова, О.Н. Сафонова и много други.

7. Влиянието на външната политика и дипломация върху международното право и неговото развитие се проявява ярко в обновената стратегия за партньорство на ЕС със страните от Централна Азия, което открива нови перспективи пред Казахстан, тъй като формата на

взаимоотношенията се променя в посока на разширяване и задълбочаване на сътрудничеството по широк спектър въпроси. Казахстан понастоящем се явява най-влиятелния и надежден партньор на ЕС в Централна Азия, успешно реализира много европейски програми и проекти, затова често става арена, където се обобщават крайните резултати и се правят планове за бъдещето. В Новата стратегия за партньорство на ЕС с Централна Азия е издигнат отказ от предишната политика на вмешателство в политическия живот на държавите от региона, заявено е, че ЕС няма повече да поставя централно-европейските страни пред избора, да запазват сътрудничеството им с него (ЕС) или да го изграждат с други играчи. За Казахстан това се явява прекрасна възможност да затвърди многовекторността на своята политика, да сключи взаимноизгодни споразумения със всички актьори в региона и да разкрие своя икономически потенциал. Едновременно с това съществуват определени рискове и сложности, които са свързани със съмненията на учените за това, дали политиката на ЕС няма да се промени скоро в обичайното за него експанзионистично направление по отношение на Централна Азия. Във всички случаи Казахстан следва сега да използва откриващите се възможности, за да укрепи ролята си на лидер в региона при развитието на партньорството с ЕС, укрепвайки успоредно и отношенията си с Русия и Китай.

8. След придобиване на независимостта и Република Казахстан започна да формира новия си външнополитически курс на развитие. Държавата първоначално нямаше точно определени граници, намираще се в състояние на дълбока икономическа криза, съпроводена с безработица и хиперинфлация, а днес Казахстан стана най-динамично развиващата се държава в Централна Азия. Безусловно, в страната са се запазили много нерешени проблеми. Във външната политика присъстват сложности, обусловени от геополитическото разположение между двама едри играчи на световната арена – Русия и Китай, които имат своите интереси в Република Казахстан. Избирайки, обаче, пътя на многовекторна външна политика,

Казахстан се позиционира в света като голяма регионална държава и надежден партньор, заинтересован в създаването на зона на добросъседство и взаимна сигурност, уважение към териториалната цялост и суверенитет на другите държави.

Еволюцията на външната политика на Казахстан премина през четири основни етапа в съответствие с националните интереси и реалните възможности на държавата в конкретните исторически периоди след придобиването на независимост. От 2020 г., след приемането на новата Концепция за външна политика, започна вече петия етап от развитието на външнополитическия курс на Казахстан.

Измененията във външната политика на РК станаха очевидни след преминаването на властта в страната към К.-Ж. Токаев, заемащ по-рано поста спикер (*председател, б.п*) на Сената на Казахстан. През март 2019 г. Елбасы Н.А. Назарбаев, който ръководи страната почти 30 години, се обърне към народа с реч, в която той съобщи за прекратяването на своите пълномощия, свързани с поста на Президента на РК. Понастоящем отсъстват основания да се прави извод за промяна на външнополитическия курс на Казахстан, тъй като К.-Ж. Токаев многократно в своите изказвания е подчертавал приемствеността на предишната външнополитическа многовекторност, а в новата Концепция на външната политика на РК за периода до 2030 г. се запазват ключовите приоритети от предишния документ. Самото новото време обаче, при предизвикателствата на нестабилната система на международните отношения, обострянето на конфликтите в различните региони, глобалната цифровизация и други сложни обстоятелства, показва неизбежността на трансформацията на предишните подходи на държавата към международното сътрудничество. Едва след няколко години ще може да се направи анализ на нейната ефективност.

IV. ПО-ВАЖНИ НАУЧНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Към основните препоръки, предоставени в дисертацията, се отнасят:

1. Докторантът предлага да се утвърди правното регулиране на процеса на изготвянето на текста на международния договор в отделна правна норма в Закона на РК «За международните договори на Република Казахстан», тъй като е необходим внимателно и подробно изработен механизъм за изготвяне на текста на международния договор и превеждането му през механизма за съгласуване не само на междуведомствено ниво, но и във всеки държавен орган.

2. Докторантът разработи специална методика за определяне на приложимото за международния търговски арбитраж право и обоснова ползата от нейното прилагане в ситуации, когато арбитрите са задължени да прилагат най-подходящите по тяхно виждане колизионни норми, и тя включва последователно използване на редица методи.

3. Докторантът предложил по аналогии с други държави да се установят тесни интеграционни връзки между научното общество на Казахстан с външнополитическите структури в формата на консултации, експертни заключения, привличане за работа в съвместни комисии по едни или други значими проблеми на международното право. При развиването на международната правна наука на Казахстан докторантът предлага да се стъпва на трудовете и постиженията на професор М.А. Сарсембаев, а също така на първите казахски специалисти по международното право С.Ж. Айдарбаев, Ж.М. Аманжолов, М.Б. Кудайбергенов, Ж.О. Кулжабаева, А.А. Сабитова, О.Н. Сафонова и много други.

V. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1) Руслан Уразалин, СООТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА: ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН — В: e-Journal VFU, бр. 17 / 2022 г., изд. ВСУ, 15 стр., <https://ejournal.vfu.bg> ISSN 1313-7514

2) Руслан Уразалин, СООТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА: ПРОБЛЕМЫ В ИСТОРИКО-ПРАВОВОМ, ТЕОРЕТИЧЕСКОМ И ПРАКТИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ — В: e-Journal VFU, бр. 17 / 2022 г., изд. ВСУ, 14 стр., <https://ejournal.vfu.bg> ISSN 1313-7514

3) Руслан Уразалин, СООТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА: ТЕОРИИ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ — В: e-Journal VFU, бр. 17 / 2022 г., изд. ВСУ, 15 стр., <https://ejournal.vfu.bg> ISSN 1313-7514